

Boekbesprekingen

Aaldert Prins, Hans Krabbendam & Bart Wallet (eds) (2018), *Evangelicals in the Low Countries*, Leuven: KADOC, pp. 192, ISBN 978192404, € 25,- (Themanummer/Special Issue *Trajecta* 26/2).

Van de redactie *R&S* kreeg ik het verzoek om deze bundel te bespreken, misschien is het wel wat laat gezien het tijdstip van uitgifte. Toch is het wel van belang om deze uitgave te bespreken omdat dit themanummer wil bijdragen aan meer kennis over de ontwikkelingen van de Evangelische Beweging (verder afgekort EB) in België en Nederland in relatie tot de trans-Atlantische beïnvloeding.

In deze boekbespreking wil ik eerst in het kort de 10 verschillende artikelen in deze bundel noemen. Dit lijkt mij van belang voor de lezer om te weten om welke artikelen het gaat en wie de auteurs zijn. Hieronder noem ik hen en de titel van hun bijdragen en geef in enkele zinnen aan wat mij persoonlijk opviel en misschien kan dat een aansporing zijn om het artikel te gaan lezen. Daarna wil ik een aantal opmerkingen maken die over het geheel gaan en meer geschreven zijn vanuit de optiek van *Religie & Samenleving*.

Introduction. Aaldert Prins, Hans Krabbendam & Bart Wallet. Van dit eerste artikel geef ik iets meer informatie omdat deze introductie ook wil uitleggen wat de meerwaarde van de bundel is. De doelstelling van deze ‘Special Issue’ is om te zoeken naar de wortels van de EB in de traditie van Europa en haar ontwikkeling op het Europese vasteland. De auteurs gaan daarbij uit van het inzicht dat de EB in de Lage Landen vooral ontstaan is vanuit het werk van Amerikaanse Evangelische zendelingen voor de protestantse gelovigen in Europa. In het kort schetsen ze de ontwikkeling van de EB en besteden dan vooral aandacht aan de door hen genoemde ‘tekorten’ bij het onderzoek naar de EB. Ze zien dat er wel meer aandacht is gekomen voor onderzoek naar de massabijeenkomsten voor evangelisatie, nieuwe en alternatieve kerkvormen en de groei van overkoepelende (thematiese) organisaties met de groei van de Evangelische Omroep als belangrijk onderdeel van de EB. De religieuze trans-Atlantische verbindingen tussen de VS en Europa worden gekend, maar de redactie ziet het als te eenvoudig om te stellen dat in de tweede helft van de 20ste eeuw de VS als ‘religieus’ en Europa als ‘seculier’ te bestempelen zouden zijn. Hierover zou het onderzoek naar de ontwikkelingen van de EB, zoals deze bundel, meer informatie kunnen geven. Verder geven ze aan dat er te weinig historisch onderzoek is gedaan aan de beide kanten van de Belgisch-Nederlandse grens in een gezamenlijk perspectief voor wat betreft de trans-Atlantische beïnvloeding. Deze twee doelstellingen zullen we in het latere deel bij de ‘opmerkingen’ verder behandelen.

Evangelicalism. David Bebbington. De auteur geeft een globaal overzicht van de ontwikkeling van de identiteit van de EB met daarbij de vier belangrijke kenmerken van de

EB als de nadruk op de Bijbel, een focus op het kruis, het vasthouden aan bekering en een oproep tot activisme.

Billy Graham and American Evangelicals in Europe, 1946-1986. Building Bridges or Separating Continents? Hans Krabbendam. Na WO II kwamen er Amerikaanse initiatieven om het christendom in Europa te redden, welke teruggang volgens de Amerikanen lag aan de verbintenis tussen kerk en staat. In deze situatie was er ook competitie tussen de zendingsorganisaties in het kader van fundamentalisme tegenover de 'gevestigde meer liberale kerken' van het protestantisme. Een belangrijk gegeven is dat er ook een wederzijds vertrouwen was vanwege de verbinding van Europese protestantse migranten in de V.S. met hun voormalige thuiskerken in Europa zoals het geval was bij de organisatie 'Youth for Christ'.

The Rise of American (and British) Evangelical Publications in Dutch, 1945-2010. George Harinck. Na 1945 ontstond er een spirituele invasie van de vele publicaties uit de VS richting Europa. Deze werden gewaardeerd bij het protestantisme (EB en protestantisme worden in dit artikel niet duidelijk onderscheiden) wat kwam omdat ze niet een onbekende cultuur binnen brachten zoals het geval was bij de mormonen en pinksterkerken. Het was een nieuwe expressie van hun eigen – Nederlandse – protestantse cultuur.

'In the Name of our God we will lift up our banners'. De Engelse zendeling Ada Mary Esselbach-Whiting als exempel van de kansen en obstakels voor vrouwen in de overzeese geloofsverspreiding in België. Laas Terpstra. Het verhaal van een vrouw die haar eigen beslissingen nam binnen de beperkingen van die tijd (1867-1927). Ze kwam in België (Antwerpen) bij de Church Army (Anglicaans), startte daarna de 'Sailors Rest' waar ze ook het Evangelie bracht in woord en daad. Ze koos in deze periode voor de pinksterkerk.

When Cold War and State Reform meet the Church. The Origin of the Denominations of the Free Evangelical Churches in Flanders. Aaldert Prins. De oprichting en de groei van de FEC is sterk verbonden met de sponsering vanuit de VS, mede ingegeven door de angst in de VS voor de invasie van het communisme in West-Europa. Dit heeft duidelijk een Belgische selfsupporting in de weg gestaan. Vanaf 1993 kwam er een splitsing tussen een Vlaamse en Waalse FEC die parallel liep met de constitutionele veranderingen in België, het St. Michael akkoord, waarbij de federale staat ontstond. Volgens het onderzoek ging het hierbij om taalverschillen en niet zozeer om theologische verschillen.

All Together in One Synod? The Genesis of the Federal Synod of Protestant and Evangelical Churches in Belgium (1985 – 1998). Jelle Creemers. Het samen optrekken van de verschillende evangelische kerken onderling in hun 'strijd' met zowel de UPCB (protestanten) als de Belgische overheid, is niet alleen te verklaren uit de gedeelde vier kenmerken van de EB zoals genoemd bij Bebbington. Het was de specifieke relatie kerk en staatspolitiek van België, in de vorm van een grondwettelijke beschikking, die de erkende godsdiensten inclusief de EB beschermde. Dit stimuleerde de EB om als een geheel van EB kerken vast te kunnen houden aan hun verdediging van de 'bijbelse orthodoxie' en gaf de ruimte voor

evangelieverkondiging naast de protestantse kerken die een minder evangelisatorische praktijk hebben. De Federale Synode werd daarbij het overkoepelend orgaan dat het contact met de overheid onderhield.

African Pentecostalism. Transnational Marriage and Family Practices in Belgium. Joseph Bosco Bangura. Het verhaal gaat over de WCM in het jaar 2017 (World Communication Ministries) met kerken in Antwerpen en Brussel. De vraag wordt beantwoord hoe migrantenkerken structuur kunnen aanbrengen in een christelijk leven waarbij het huwelijk een belangrijke culturele en religieuze bron is. Het huwelijk staat symbool voor de verbinding van man en vrouw, maar ook de verbinding tussen beide families en de bijbehorende gemeenschappen die van essentieel belang zijn maar waarbij de leden ervan veelal in verschillende landen wonen. Dit kerkelijk ritueel met zijn voorbereiding kent zijn aanpassing aan de Belgische norm, namelijk de verplichting aan de Belgische wetgeving inzake huwelijk en gezinshereniging. Afrikaans Pentecostalisme is een belangrijk voertuig om sociale barrières te overkomen en om eenheid te brengen. De Afrikaanse kerken kunnen een voorbeeld zijn van een degelijk familieleven en aangeven hoe je succesvol kunt zijn met je reis in de diaspora.

Contested Crossing of Missionary Borders. William Fetler and the Russian Missionary Society in the Netherlands, 1931-1936. Koos-Jan de Jager. Het gaat in dit artikel om de dynamische interactie tussen het Nederlands protestantisme en religieuze nieuwkomers in de samenleving. Wat opvalt is dat de Nederlands Hervormde Kerk en de Gereformeerde Kerken Nederland zich in de beschreven periode wel wilden engageren met internationale zendingsorganisaties die een andere theologische achtergrond hadden. Er waren toen in Nederland verschillende verbindingen van kerk- en zendingsgenootschappen met het transnationaal zendingswerk. Deze studie gaat ook over de protestantse houding tegenover het communisme met haar praktijk van vervolging van de EB kerken die veel emoties opwekten. De tegenwerking en het einde van de ondersteuning kwamen toen Fetler begon met het houden van conferenties in Nederland waar hij zijn theologische ideeën verspreidde wat als proselitisme werd gezien.

Protestants in the State of Israel. The Case of Nes Ammim 1957-1967. Gert van Klinken. Na de Holocaust kwam in de protestantse kerken een beweging op die komaf wilde maken met de christelijke superioriteit en wilde beginnen met een dialoog en een support voor de Staat Israël in de vorm van een moshav (coöperatieve gemeenschap), te weten Nes Ammim. Het was een internationaal gebeuren waarbij de verscheidenheid uiteindelijk een splitsing veroorzaakte. De Zwitsers hielden hun neutraliteit in het Midden-Oosten. De Amerikanen claimden het recht van 'freedom of speech' en benadrukten de participatie van Joodse christenen in de Moshav. De Nederlanders waren gericht op de dialoog 'christenen en joden' en waren solidair met de nieuwe Joodse staat, wat echter ook conflict gaf met andere gereformeerde christenen die ook sponsors waren. De Duitsers waren tegen elke vorm van 'zending en getuigen' en daarmee ook tegen het samenwerken met

de Joodse christenen. In 1967 kwam het tot een scheuring en zetten de Duitsers en Nederlanders het werk alleen verder.

We komen nu tot de discussie over het geheel van de bundel met zijn twee doelstellingen. Dit themanummer heeft zeker lezenswaardige artikelen, maar het thema van trans-Atlantische verbindingen met de EB is volgens mij niet echt duidelijk geworden. Waarschijnlijk komt dat ook omdat dit thema op het eerste gezicht misschien logisch lijkt maar toch vastloopt in de enorme variatie die eronder ligt. Het is niet in één boek te vatten dat nationale contexten en verschillende denominaties moet behandelen in een periode van 1945 tot pakweg het millennium en daarbij ook nog artikelen voor en na die periode. Om toch een eenheid te vinden gaan de meeste schrijvers uit van de vier karakteristieken van de EB bij Bebbington. Sommige artikelen die vooral het werk van Billy Graham centraal stellen, kunnen hiermee uit de voeten maar een beweging als de EB voldoet niet aan afgebakende kerkelijke identiteiten. Dit komt vooral ook naar voren als de EB soms gezien wordt als een onderdeel van het protestantisme, maar in België en in Nederland zijn er evangelische kerken die zich niet tot het protestantisme rekenen en wat te denken van Harvey Cox die bij de pinksterkerken meer overeenkomsten met de RK Kerk ziet dan met protestanten.

Door de genoemde variatie zien we ook duidelijk de problematiek van het verschil in tijd en plaats. Billy Grahams anticommunistische retoriek sloeg aan bij de West-Europeanen. In het begin van zijn komst naar Europa veranderde hij van tactiek van evangelisatie naar onderwijs, een tactiek die positief werd ontvangen en die de verspreiding van de EB onder protestantse gelovigen versterkte, al was die verspreiding in Engeland sterker dan in Nederland dat dan weer meer betrokken was bij Graham zijn organisatie dan België (Krabbendam). Maar deze ontwikkelingen speelden zich parallel ook af in de samenleving als geheel als het ging over de technische ontwikkelingen inclusief nieuwe communicatiemethoden en de ideologie van het 'vooruitgangsgeloof' waarbij Amerika toonaangevend was voor West-Europa. Maar dat tijdvak ligt al even achter ons en slaat op de periode voorafgaande aan de groei bij de Evangelische Omroep, die de EB sterk heeft gemaakt. Vanaf het einde van de 20ste eeuw waren de trans-Atlantische verbindingen met de EB veel sterker met verscheidene mondiale organisaties zoals de Evangelical World Alliance en de Lausanne beweging.

Het verhaal van Nes-Ammim is interessant om te zien hoe de casus van een internationale protestantse beweging vast loopt in de politiek-religieuze nationale verschillen, maar de tijd na de zesdaagse oorlog in 1967 zou voor deze bundel interessanter zijn omdat het dan wel gaat over de verschillen tussen protestanten zoals genoemd in het artikel van Van Klinken en de Nederlandse EB protestanten die wel wilden getuigen en open stonden voor Joodse christenen. En dan hebben we nog niet eens gesproken over de sterk verschillende visies op de staat Israël van Nederlanders en van Belgen die ook hun weerslag hebben op de algemene conferenties met een EB signatuur die dit onderwerp meestal niet

willen agenderen vanwege de genoemde controversen. Dit brengt ons dan bij de opmerking in de inleiding waar genoemd wordt dat het opvallend is dat er weinig studie is gemaakt van de interactie van de EB met de katholieken in Europa (p. 171). Een artikel hierover heb ik echter gemist en dat is zeker een gemis voor het verstaan van de EB in België die als relatief kleine beweging een uitgesproken mening heeft over de katholieken, wat ook bij de protestanten het geval is. Voeg daarbij dat de Belgische overheid meer gewend is aan het katholicisme; die ze dan ook ziet als verreweg de grootste en belangrijkste religieuze speler in het maatschappelijke veld.

Het tweede overlappende doel van de bundel ging over het tekort aan historisch EB onderzoek aan de beide kanten van de Belgisch Nederlandse grens. Dit onderdeel is ook niet echt aan de orde geweest in deze bundel. De artikelen blijven in hun eigen nationale contexten opereren zodat de uitkomsten van het trans-Atlantisch onderzoek moeilijk te verbinden zijn met de ontwikkelingen van de EB in beide landen omdat de artikelen zelf de overeenkomsten en verschillen niet aangeven. Als we praten over de verschillen tussen België en Nederland zijn het niet alleen de grote verschillen in aantallen en een verschillende staatspolitiek (Creemers), maar ook vooral de culturele contexten die zichtbaar worden in de 21ste eeuw wanneer de EB in Nederland al meer een onderdeel van het protestantisme is geworden. In België echter is er niet alleen geen verbinding tussen de EB en de RKK, maar ook inhoudelijk niet tussen de EB en de protestanten die trouwens bij hun wortels teruggaan tot de Reformatie in de 16de eeuw en het niet hebben over een VS-relatie. Misschien is het artikel over het Afrikaans Pentecostalisme in België een goede opening tot meer samenwerking met de EB en een mogelijkheid om te laten zien dat de groei van de EB in België ook bepaald gaat worden door de christelijke migrantengemeenschappen. Op het eerste gezicht lijken de pinksterkerken op de 'oude EB' maar door hun sterke verbinding met de culturele context van het thuisland inclusief hun theologisch discours en hun eigen adaptatie van de nieuwe westerse context (Bangura), zijn ze inhoudelijk toch sterk verschillend van de Belgische en de Nederlandse EB. Tot nu toe lopen deze genoemde EB stromingen nog redelijk hun eigen weg en in de bundel is er ook geen poging gedaan om te omschrijven wat deze verbinding van religieuze beleving in een bepaalde nationale context samenbindt als er geen directe verbinding is tussen het Amerikaanse Evangelicalisme en de neo-Pentecostaalse kerken in Europa.

We komen toe aan een afronding. Het themanummer van het tijdschrift *Trajecta* bevat historische beschrijvingen in bepaalde tijdsramen waarvan de meeste niet direct een link hebben met de huidige situatie. Maar om vanuit de godsdienstsociologie een vertaalslag te maken naar vandaag is nog niet zo gemakkelijk, al is het indirect wel een gevolg van het beoogde doel van deze bundel. Dat bijvoorbeeld Billy Grahams boodschap sterk aansloeg, was mede te danken aan de overeenkomst met het anticommunisme in die tijd. Vanuit de godsdienstsociologie/-antropologie zou je moeten nagaan wat de aspecten van de EB als een heiligingsbeweging zijn en wanneer de EB een denominatie wordt (Terpstra). Maar er

zijn ook grote verschillen in de ontwikkeling van de pinksterbeweging, zoals naar voren komt bij de Afrikaanse pinksterkerk (Bangura). We merken hierbij dan dat we nog maar aan het begin staan van een dialoog tussen de EB (inclusief de oudere pinksterkerken) en de Afrikaanse (Neo-) pinksterkerken, of een dialoog als we de overheid er ook bij betrekken (Creemers). Als het gaat om de bundel die pretendeert om nieuwe inzichten te geven over de relatie tussen de EB in de VS en België en Nederland, dan is de uitkomst toch wel erg fragmentarisch. Mijn eindconclusie is dan ook dat de titel van de bundel de inhoud niet dekt. Het is meer een verzameling van artikelen waarbij de trans-Atlantische verbindingen tussen de VS en 'de Lage Landen' op een aantal specifieke punten naar voren komen, gezien vanuit een zeer algemene invulling (Bebbington) gebaseerd op onderzoek in de VS tot aan de andere kant van het pallet waar het gaat over de protestants nationale verschillen in relatie tot de moshav Nes-Ammim in Israël (De Jager) waar de EB niet direct bij betrokken is. De artikelen daar tussenin zijn interessant maar laten geen heldere lijn zien van de ontwikkeling van de EB met betrekking tot de trans-Atlantische beïnvloeding. Daarbij komt dat de EB als beweging soms onderdeel van het protestantisme is (Harinck) of verschilt met het protestantisme (Prins). Jammer is het dat er geen artikel in staat over een van de Evangelische Kerken in Nederland die als een 'samengestelde denominatie' toch wel een belangrijk onderdeel van de EB is. Vanuit een cultuur-historische geschiedschrijving zouden de grote culturele verschillen tussen de religieuze contexten in België en Nederland een bredere analyse verdienen waarbij er dan misschien nieuwe kenmerken van de EB naar voren kunnen komen als het gaat over de relatie van de EB met de samenleving inclusief de politieke ontwikkelingen. Aan de andere kant zijn de artikelen zeker de moeite waard om te lezen, ieder voor zich.

Pieter Boersema
(ETF Leuven)

Koetsveld, Herman & Enis Odaci (2019), *Spiegelreis. Een moslim en een christen op reis door elkaars geloof*, Utrecht: KokBoekencentrum, pp. 192, ISBN 9789043531818, € 19,99.

Herman Koetsveld, christen en predikant bij de Protestantse gemeente van Hengelo, en Enis Odaci, moslim, publicist en werkzaam bij het interculturele platform Nieuw Wij, werken al enige jaren samen. De aanleiding daartoe was de film *Fitna* die Geert Wilders uitbracht. Koetsveld schreef daartegen een manifest dat door een veertigtal Twentse predikanten en kerkelijke werkers werd ondertekend. Odaci waardeerde de stellingname van Koetsveld en de ondertekenaars en zo kwamen zij met elkaar in contact. Dat resulteerde in steeds intensievere samenwerking, o.a. in publicaties in dagbladen, lezingen, schrijven van boeken en in de oprichting van de stichting Koetsveld en Odaci, met een ondersteunende website. De missie van de stichting is 'ageren tegen verharding'.